

HÁZIRGI QARAQALPAQ TILINDE WAQÍT ÓLSHEM ATAMALARINIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Qudaybergenov M.S., Raxmetova I.I.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tilindegi házir qollanılıp kiyatırǵan waqıt ólshem atamaları buringıday qabıllanǵan xalıqaralıq ólshemlerge sáykes keledi. Tek saaat ayırmaşılıǵı (aldın ya keyin) kórsetilip qollanıladı. Ádebiy tildin barlıq stillerinde waqıt ólshew atamaların ushıratıwǵa boladı.

Kún menen tın teń júrer zańlılıqdur bul halat, // Ómir óte beredi saat, kún, ay, jıl sanap (G. Nurlepsova).

Házirgi waqıttaǵı waqıt ólshem atamalarındaǵı eń kishi birlik sekund bolıp, minutın alpıstan bir bóligine teń waqıt.

Mısalı: Kúni – túni sekund sayın // Tilegimiz sizler ushın (J. Aymurzaev).

Bir sekundın qádirin apattan qutılıp qalǵan adamnan sorań. Sekundın bir bóleginiń qádirin olimpiada oyınlarında gúmis medal iyesi bolǵan adamnan sorań. Kóbinese altın medal alǵan menen gúmis medal alǵan sportshınıń finishke jetip keliwinde sekundın birneshe úleslerinde pariǵ boladı. Kórkem ádebiyatta stillik maqsette jıldam qaytalanıp turatuǵın waqıttı bildiriw ushın da qollanıladı:

Hár sekunda tuwǵan elden uzayman, / Dógerekte sarǵayıptı gúz aylar (K. Raxmanov).

Sekund sózi tilde waqıt ólshem ataması retinde XX ásirde ǵana qollanıla basladı. Odan burın xalıq sekundlıq waqıttı bildiriw ushın mınaday turaqtı sóz dizbeklerin qollanǵan dewge boladı: kózdi ashıp jumǵansha, qas qaqqansha, kirpik qaqqansha, t.b.

Kózdi ashıp jumǵansha,
Eskek dawıl tıǵansha,
Ashqan awızdı jumǵansha,
Bálent tawdıń bawrayına,
Kók tulpar barıp jetedi. (“Er Ziywar”)/

Sonday – aq dárriw, hápzamatta, bir dem sózleri de tez bolǵan waqıttı bildiriw ushın qoldanıladı. Mısalı: Tiginshi sol waqıtta dárriw tawardın bir shetin kesip aldı. (Internetten). Awır júgindi de hápzamatta mánzilge jetkerse, jawdan qashsań qutqaradı, quwsań jetkeredi (A. Ábdıyev).

Balalıqqa meni bir dem qaytarın, // Kempir apamdı men qushıp qaytayın (J. Ernazarov).

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń qosıqlarında tez bolǵan waqıttı bildiriwde «zaman» sózi ushırasadı:

Shiyrin – shákar meńa sózlerin qatıp, // Zaman eǵlámayın shıqtı da ketti (“Bir jánan”).

Sonın menen qatar qaraqalpaq tilinde “zaman” sózi waqıt, mezgil túsiniğinde qollanıladı. Mısalı: Usı kúnlerdegi abadan zaman ushın bizler de qan tóktik (K. Sultanov).

Táájıub qalasań zamanǵa qarap, // Ne degen keń saya, miwalı daraq (I. Yusupov).

Xalıq ertekleriniń “Buringı ótken zamanda”, “Bayaǵı ótken zamanda” dep baslanatuǵını bar. Mısalı: Buringı ótken zamanda bir ǵarın menen kempir bolıptı. “Zaman” sózinen bir zamanlarda, sol zamanlarda, erte zamanlarda sıyaqlı dál anıq emes waqıttı bildiretuǵın áhmiyetli waqıt atamaları da jasaladı. Mısalı, Jumagúldin kúyewi bir zamanlarda ataǵı álemge jayılǵan paxtakesh ǵarına shákirt bolıp, kóptin kózine túsken edi (Ó. Ayjanov). Erte zamanlarda amazonkalar – yaǵnıy, hayallar patshalıǵı dúnyaǵa dańq taratqan (M. Nızanov).

Minut – 60 sekundtan quralǵan, saattın alpıstan bir bóligine teń waqıt ólshemi. Awızeki jáne jazba stillerde de keń qollanıladı. Mısalı : Saat besten jigirma minut ótti.

Bir gezde waqıttan qımbat náirse joq,

Poezdǵa minerde bir minut jetpes (I. Yusupov).

Onlaǵan minuttan podezde jáne bir adamnıń ayaq dawısı esitildi de, Joldas aǵanıń úyine kirip ketti (A. Ábdıyev).

Awızeki tilde minut sózi azǵana waqıt degen maǵanada da aytıla beridi. Mısalı: Bir minuttay kúte turınız.

30 minuttıq waqıt tilde yarım (jarım) saat dep aytıla beredi: saat on jarımda, jeti jarımda t.b. Máselen: Saat sol segiz yarımardıń waqtı bolsa kerek, Joldas aǵanıń qapısınıń qattı iyterip, tewip pe ashılǵanın esittik, sezdik (A. Ábdıyev). Saat segiz yarım (saat segiz jarım) – saat segizden 30 minut ótkendege waqıt.

Saat (saat) – belgili bir waqıttı bildiretin ólem ataması. Bir saat waqıt 60 minuttan quralǵan. Al bir sutkada jigirma tórt saat bar. Házirgi waqıttaǵı sózlik qorda ǵana ushırasatuǵın sóz bolıp, ásirese awızeki tilde jıy qollanıladı: Mısalı:

Túngi saat birdin waqtı,
Aspan ashıq, súttey jaqtı (Sh. Artıq).

Geyde saat (saat) sóz dizbegi qatnaspay, tek san arqlı waqıttı bildiriw halatları da ushırasadı. Mısalı: Segiz jarım – toǵızlarda 39-jayda bolǵanıńızdı kórgenler bar, desek te jaltara beresiz (A. Ábdıyev). “Saat” sózi “waqtı saati jetkende” sóz dizbeginiń quramında dál anıq emes waqıttı bildirip turadı: Waqtı saati jetkende qılınatuǵın wádeden de jaqsıraq is joq (A. Ábdıyev).

Sutka – bir kún menen túnge teń keletuǵın, 24 saattıq waqıt. Mısalı: Meteorologıyanıń kórsetiwi boyınsha bul dawıl eki sutka sozılıwı tiyis. (N. Dawqaraev). Kórkem ádebiyatta da qollanıladı:

Onı kútiwshi kóp sennen basqa da,
Jumıs kúni bir sutkaǵa sıymaydı. (I. Yusupov)

Túrkiy tilles xalıqlar sutkalıq waqıttı bildiriw ushın “kún” sózin qollanıp keledi. Bul sóz planeta atınan kelip shıqqan dep shamalawǵa boladı. Kún sózi menen baylanıslı mezgil atamaları jasalǵan: kúni – túni, kúndiz, kún – tın demey, sol

kúni, bir kúni, kúni menen, kúnde, kúnara, kún sayın t.b. Mısalı: Biraq aradan úsh – tort kún ótken soń is jónlesip ketti (Ó. Xojanov).

Jónsiz qırıq kún qayǵı –uwayım shekkennen,

Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq (Berdaq).

Berdaq Qarǵabay ulı «kún» sózin stillik maqsette qollanadı:

Atadan tuwdım ne kórdim?

Yalganshı panıy dúnyada,

Bir kúnshе bolmay ómirim,

Ótkeniń be dúnyada? (Berdaq).

«Bir kúnshе» sózi jıldam, tez ótken degen maǵanada qoldanılǵan. Ájiniyaz Qosıbay ulı óz shıǵarmalarında waqıt ólshew atamaların qollanǵanın bayqawǵa boladı:

Xalıqtı soragan patshağa

Kúnde – kúnde uris kerek (“Kerek”).

Kún awa – tústen keyingi waqıt, tús qayta, pesin waqıtı. Mısalı : Palwanlar kún awa kolxozğa keldi (Ó. Ayjanov). Kúnara – bir kúnnen qaytalanatın waqıttı bildiredi: Kúnde bolmasa da kúnara barıp turamız (Ó. Xojaniyazov). Sonday – aq kúnbe – kún, kún sayın, kúnboyı, kúnde – kúnde sózleri de belgili bir waqıttı bildirip, tilde jiyi qollanıladı. Al, kúndiz sózi azannan keshki kún batqanğa deyingi waqıttı kórsetedi, yaǵniy kún jariǵı bar waqıt. Bul sóz tún, tünde sózlerine antonim bolıp keledi. Mısalı: Aqsham bolıp qarawıl, Kúndiz bolıp shıńdawıl (“Alpamıs”). Joldas Otbaev, siziń arzańız tastıyqlanbadı degendi esitkennen baslap onıń kúndiz kúlki, tünde uyqısı bolmay mazası qashtı (Á. Tájmuratov). Tún – kún batqannan tań azanğa deyingi waqıt. Shama menen 10- 12 saat waqıttı bildiretuǵın ólshem ataması bolıp, awızsha hám jazba stilderde keń qollanıladı. Mısalı:

Yanvardıń bas gezi,

Tún hám ızǵırıq (B. Qayıpnazarov).

Tún sózi menen baylanıslı tünde, tún boyı, túni menen, kúni – túni, kún – tún demey t.b. mezgil atamaları qollanılıp, belgili bir waqıttı anlatıw ushın qollanıladı. Mısalı: Olar uzaq, tún boyı sóylesip jattı (Q. Irmanov).

Qorıqshı ǵarrınıń góne jurtında

Túni menen qırǵawıllar shaqırdı (I. Yusupov).

xxjTún ortası – saat 00.00 waqıttı, yaǵniy awızsha túngi 12.00 waqıtın bildiredi. XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik shayırlarınıń shıǵarmalarında tómendegishe ushıratıwǵa boladı. Mısalı:

Tún ortada erdim uyqıda yatıp,

Ádep – ikram bilán bizdi oyatıp (Ájiniyaz, «Bir janan»)

Qaraqalpaq tilinde tún ortası sózi «tún jarpı» dep te qoldanıladı:

Suwǵa tolsın dáryalar, kóller,

Tún jarpında qar jawıp atır (G.Nurlepsova).

Kúni – túni qosarlangan sóz bir sutkalıq waqıttı bildiriw menen qatar barlıq waqıtta, tınımsız degen mánistegi waqıttı ańdatadı:

Sizler ushın kúni – túni

Islep atır fabrikalar (J. Aymurzaev).

Kimler xabar berer arızw – halına,

Kúni – túni qarap senler jolına (Ájiniyaz).

Sonday – aq jeti tún sóz dizbegi awır jatar waqıtın, yaǵniy barlıq adamlar uyqıǵa ketken waqıttı ańdatıw ushın qollanıladı. Mısalı: Ashıw ústinde abaylamaǵan edi, jańa sezıp, basın shayqadı, jeti tünde ashıwı qıstı (Ó. Ayjanov). Tún sózine sinonim retinde aqsham sózi de túngi waqıttı bildiretuǵın ólshew ataması bolıp, ásirese kórkem ádebiyat stilinde keń qoldanıladı:

Bultı qalıń, jańbırı az,

Túste samal, aqsham tınıq (I. Yusupov).

Tań sózi de waqıt ólshewi retinde keń qoldanıladı dewge boladı. Tań – kún shıǵar aldındaǵı mezgil, waqıt. Xalıq erteden – aq tań sózin qollanǵanın naqıl-maqallardan biliwge boladı. Mısalı: Sumbile tuwsa suw suwıydı, Tárezi tuwsa, tań suwıydı (Maqal). Tań sózinen tań ata, tańda, tań saz bergende, tań atpay t.b. mezgil atamaları payda bolǵan. Mısalı:

Tańda jetim sholpan tursa jumılap,

Meni shaqırǵanday bolasań ımlap (K. Raxmanov).

Alagewgim – erte, tań jańa atıp kiyatırǵan waqıt. Alagewgim – sutkanıń eki mezgilinde de bolatuǵın, aynalanıń tolıq jariqlanbaǵan, bozǵılt tartqan yamasa alakóleńke sáti (ımrıt). Negizinen tań erteń kún shıǵar aldındaǵı (“alagewgim tań”) jáne keshke kún uyasına bata baslaǵandaǵı (“alagewgim waqıt”) mezgillerdi ańlatıp keledi. Ótemurat alagewgimde ılashıǵınan maydanǵa shıqtı da dárya boyına qaray ayańlap júrdi (K. Sultanov). Tań sózine sinonim bolıp azanda, tańerteń, tań atqanda, sáhár t.b. sózler de waqıt ataması bolıp qollanıla beredi. Bul sózler qońsılás túrkiy tilles xalıqlarda da qollanıladı. Azanda sózi arabtıń «azana» — xabarlaw, qulaqlandıırıw mánisin bildiretuǵın sózge baylanıslı payda bolǵan, erte tań atar waqıttıń ólshem ataması.

Azanda aydadım shańlı arbańdı,

Sáskede jetkerdiń suyıq jarmańdı (Xalıq qosıǵı).

Biybixatsha apay ala sáhárden turıp soǵan qarap jol tarttı (A. Begimov). Azan sózinen azanlı – berli, azanlı – keshli , azannan, azanlı – kesh sıyaqlı waqıt atamaları jasalıp, belgili waqıt mólsherin bildiredi.

Xayalları tappay ermek,

Áńgime dúkán azanı – kesh (B. Ismaylov).

Kesh – kún uyasına batıp baratqan waqıt shamasın bildiredi. Bul sózden keshte, keshqurın, keshke jaqın, keshke taman, keshke sıyaqlı waqıt atamaları jasalǵan. Mısalı:

Marshınday biziń jas kúshtiń,

Qosıqlar keshti jańǵırttı (B. Qayıpnazarov).

Awa, keshe keshqurın, hámme jumıstan qaytqannan soń saat jetilerden ótip baratırǵanda keńseniń ishi tım – tırı waqıt baslangan edi (K.Raxmanov). Kún sózi waqıt mezgiline baylanıslı keshe (bir kún burın ótken waqıt), búgin (házirgi waqıt), erteń (kelesi kúni bolatuǵın waqıt) sózleri menen de ańlatıladı. Keshe sózi waqıt ólshem ataması retinde basqa da túrkiy tilles xalıqlarda bar, ol fonetikalıq variantları menen ushırasadı. Mısalı: qazaqsha – keshe, ózbekshe – kecha t.b.

Sonday – aq, kesheden beri, keshe ğana sıyaqlı waqıt ólshem atamaları da tilde qoldanıladı. Mısalı: Keshe doktor kelip, oğan miywe jewiń kerek, - dedi (Ó. Ayjanov). Kesheden beri xalıqqa kún burın xabar jetiwi kerek edi (Ó. Xojaniyazov). Keshe ğana sap – saw bolıp júrgen apamniń búgin búkke túsip, jıǵılǵanı meni qattı qorqıttı (K. Sultanov). Búgin sózi bul hám kún sózleriniń birigiwinen jasalǵan. Keshe sózi sıyaqlı basqa túrkiyy tilles xalıqlarda fonetikalıq variantları menen ushırasadı. Mısalı:

Meni shayır deme, suwshı de búgin,

Suwshı bolsa arızır hámme kisi de (M.Seytniyazov).

Búgin – erteń jup sózi jaqın arada bolatuǵın waqıttı bildiriw ushın qoldanıladı. Erteń sózi de keshe sózi sıyaqlı erte sózinen kelip shıqqan bolıw kerek. Mısalı: Sen erteń usı waqıtta, usı kafegе qoljazbanı alıp kel (A. Ábdıyev). Erteń sózinen erteńine, erteńgi, tap erteń sózleri jasalǵan. Sonday – aq, erteńniń arǵı kúni – bir kúnnen sońǵı waqıttı, kesheniń aldınǵı kúni – bir kúnnen aldınǵı waqıttı bildiredi. Waqıt ólshem atamaları tuwralı sóz bolǵanda kalendar tuwralı ayıp ótiw kerek. Sebebi, hár bir xalıq ázelden belgili bir kalendarǵa tiykarlanıp, waqıt ólshemlerin qollanǵan.

ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е., Дәулетов А., Хәзирги қарақалпақ тили, «Қарақалпақстан», 1979-жыл, 475-бет.
2. Худяков А.А. Понятийная категория количественности и ее реализация в имени существительном и номинативном словосочетании: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Л., 1990. – 16 с.
3. Чиркинян Н.С. Поле количественности (на материале русского и английского языков): автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ереван, 1980. – 28 с.
4. Дизенко Н.Д. Существительные с количественным значением в современном русском языке (Семантика и синтаксическое функционирование). Дисс. канд. филол. наук. – М., 1986. – 207 с.
5. Новицкая В.В. Лексика с количественным значением в современном русском языке: дисс. канд. филол. наук. – Уфа. 1978. – 170 с.
6. Перетягко Т.П. Лексические средства обозначения неопределенно большого количества предметов: автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1972. – 23 с.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, «Билим». 1994.

Резюме. Мақалада қарақалпақ тилинде ўақыт өлшеми атамалары ҳаққында сөз етиледи. Сондай ақ, мақалада темаға тийисли әдебиятлар ҳәм илимий дереклер тийкарында анализленеди.

Таяныш сөзлер: ўақыт өлшем бирлиги, өлшем категориясы, өлшем атамалары.

Резюме В статье обсуждаются термины времени в каракалпакском языке. В статье также анализируется соответствующая литература и научные источники.

Ключевые слова: единица измерения времени, категория измерения, термины измерения.

Summary/ The article discusses the terms of time measurement in the Karakalpak language. The article is also analyzed based on relevant literature and scientific sources.

Key words: unit of measurement of time, category of measurement, terms of measurement.